

Les desconegudes relacions entre Constantí Llobart i Ignasi Pinazo: un vincle forjat entre el republicanisme i la Renaixença

Vicent Baydal Sala
Universitat Jaume I

Josep Enric Estrela Garcia
Universitat de València

Al migdia del 31 de juliol de 1928, un nodrit grup de membres de Lo Rat Penat, encapçalats per la Reial Senyera, isqué de la seu d'aquella entitat per a dirigir-se als Jardins de Vivers, on, amb una destacada representació de l'Ajuntament de València, inclòs l'alcalde, el marqués de Sotelo, s'havia d'inaugurar un monument en memòria de Constantí Llobart, en ocasió del cinquanta aniversari de la societat, creada per iniciativa de l'escriptor en 1878. Segons el diari *Las Provincias* (3), es tractava d'un bust que havia fet un dels seus deixebles, l'escultor i poeta Ramon Andrés Cabrelles, sobre una rata penada amb un escut quadribarrat i la inscripció “Tot s'ho mereix Valencia. Per a Valencia tot' fon són lema. Fundador de Lo Rat Penat l'any 1878.” Aquell mateix dia Miquel Duran (5) publicà en el mateix periòdic, que llavors dirigia el fill de l'altra gran figura de la Renaixença valenciana, Teodor Llorente, una semblança biogràfica de Llobart com un de “los primeros valencianistas.” Hi destacava que “la revolución de 1868 lanzó a Llobart a la vida política, y formó parte de la Juventud Republicana, sociedad formada por estudiantes, la mayoría jóvenes inteligentes y de relieve.”

Quatre dies més tard, *El Luchador*, un diari declaradament republicà d'Alacant, publicava un article que recollia l'acte dut a terme a “la ciudad hermana” i anava més enllà a l'hora de rememorar els vincles de Llobart amb el republicanisme:

Solo los que están al corriente del movimiento literario regionalista valenciano y aquellos republicanos que hace años hicieron vida activa, le recuerdan con afecto y cariño y siguen admirando aquella su intensa labor. No es nuestro propósito hacer una biografía, ni relatar todas sus obras, solo sí queremos recordar lo que otros *comentaristas* callan, no sabemos si intencionadamente; daremos a conocer datos y hechos de aquel infortunado poeta que están olvidados o ignorados por la actual generación.

El text el firmava R. Ballester, a qui no hem pogut identificar, encara que cal indicar que *El Luchador* l'havia fundat, entre d'altres, Carles Esplà, periodista de coneguts contactes amb el blasquisme i el valencianisme del cap i casal (Angosto), per la qual cosa no és gens estranya la publicació de l'article. S'hi tractava de privilegiar la faceta com a “luchador” pel progrés polític i social de Constantí Llobart, “al que ahora solo se le reconocen méritos de poeta valencianista, mermándole otros merecimientos.” En concret, pel que fa als seus inicis, el text indicava que:

A los veinte años, en 1868, empezó su vida política formando parte de la Juventud Republicana, en la cual figuraban los después afamados doctores Luis Simarro, José M. Escuder, A. Gimeno (el hoy conde de Gimeno y en aquel entonces ciudadano federal Amalio Gimeno), el abogado Segura, el pintor Richart, los Senent, Mencheta, Pinazo, T. Salvador, Ortiz, Fermín y Pedro Soto, Roca y otros que luego alcanzaron gran renombre; allí sobresalió pronto Constantino Llobart (Ballester, 2).

D'aquells noms sabem que, en efecte, Luis Simarro i Amalio Gimeno van arribar a formar part de la directiva de la Joventut Republicana i que José María Escuder, Miguel Senent i Francisco Peris Mencheta procedien igualment del republicanisme federal.¹ Però què hi ha del citat Pinazo? Es tracta del pintor Ignasi Pinazo i Camarlench? Si fora així, seria la primera notícia coneguda d'una iniciàtica militància en el republicanisme juvenil, en un text que precisament tractava de vincular al moviment tota figura de certa rellevància que hi haguera participat, encara que la memòria d'aquella connexió s'haguera perdut amb el temps. A propòsit d'això, pensem que certament la citació feia referència a Ignasi Pinazo i que, de fet, l'amistat que va desenvolupar amb Constantí Llombart en l'entorn republicà entre 1868 i 1872 es va acabar traduint en una vinculació posterior del pintor als cercles de la Renaixença –especialment a Lo Rat Penat– des que va tornar de Roma a València, en la dècada de 1880, fins a la mort de l'escriptor en 1893. Així ho tractarem de corroborar tot seguit, posant l'accent d'una manera detallada en els punts de contacte entre les biografies dels dos personatges i destacant les proves més evidents de la relació.

1. Una amistat nascuda durant els primers anys del Sexenni Democràtic (1868-1872)

Ignasi Pinazo i Camarlench va nàixer l'11 de gener de 1849 en el si d'una família molt humil del barri de Morvedre de València, a la casa que a principis del segle XX –i probablement encara ara– ocupava el solar del número 41 del carrer Sagunt. Pel que fa a les seues primeres lletres, hi ha informacions contradictòries entre les fonts biogràfiques principals sobre Pinazo, entre les quals es troben, precisament, uns apunts coetanis que va fer el mateix Constantí Llombart.² D'una banda, Manuel González Martí (22-23) indica que abans de la mort de sa mare a principis de 1856, com a conseqüència de l'epidèmia de còlera que havia assotat València els mesos anteriors, Pinazo hauria acudit a l'escola primària gratuïta dels Escolapis.³ D'altra banda, el mateix Pinazo únicament explicita l'assistència a l'escola particular de don Martín Colón a partir de 1859, mentre que Llombart, en canvi, inverteix els termes i apunta que des de menut fins a 1858 Pinazo hauria acudit a l'escola de l'esmentat don Martín, situada al mateix carrer Sagunt i, posteriorment, hauria assistit als Escolapis, tot i que durant molt poc de temps.

La dada podria ser significativa pel que respecta a la relació entre els dos personatges, atés que el mateix Constantí Llombart era pràcticament de la mateixa edat, puix havia nascut a penes tres mesos abans que Pinazo, el 8 de setembre de 1848, també en una família molt humil, del carrer de la Bosseria del barri del Mercat. I, segons els seus biògrafs, després de passar per les classes privades de don Macario Asensi, també hauria assistit a l'escola primària gratuïta dels Escolapis, per la qual cosa podria haver

¹ Vegeu les vinculacions a la causa republicana d'alguns d'ells en Paniagua & Piqueras, Vidal (63-64), Martínez, Chust & Hernández (101) i Blasco Ibáñez (13 i 22).

² A part dels apunts que va publicar Llombart (1884, 125-133), les altres fonts principals per a conèixer les peripècies vitals de l'artista continuen sent les notes que va escriure Pinazo (1981) en l'any 1906 i la biografia iniciàtica de González Martí; Carmen Gracia (2001) també va aportar de manera més recent certes dades biogràfiques inèdites.

³ L'epidèmia com a tal, que es va cobrar unes 2.070 víctimes de les 120.000 que habitaven la ciutat –un 1,7% del total de la població–, va ser declarada oficialment entre l'1 de juny de 1855, data en què va morir de còlera una dona que residia precisament al carrer Sagunt, i el 18 d'octubre del mateix any, en què en teoria va morir l'última víctima de la malaltia (Ripoll & Vidal). De fet, Llombart indica que la mare de Pinazo va morir en el mateix any de 1855. Tanmateix, Carmen Gracia (2001, 25), pareix que bevent d'altres notes autobiogràfiques inèdites, apunta que va morir de postpart en 1856, “potser com a conseqüència d'una complicació pel còlera.”

coincidit amb Pinazo.⁴ Amb tot, a pesar dels paral·lelismes, pareix que no van arribar a coincidir en l'etapa d'estudis primaris, en la dècada de 1850, ja que, en cas de ser així, el més probable és que el mateix Llombart ho haguera indicat de manera explícita en els seus apunts biogràfics sobre Pinazo, cosa que no va fer en cap moment. En canvi, seria segurament a finals de la dècada de 1860 quan les seues vides acabarien creuant-se en l'entorn de les joventuts republicanes formades a València després de la Revolució Gloriosa de setembre de 1868, que havia provocat l'exili d'Isabel II.

En aquells moments els dos tenien uns 20 anys i, fent front a una evident precarietat de recursos, havien anat encaminant les seues inquietuds i destreses cap al possible desenvolupament d'una carrera artística i literària, respectivament. En els inicis de la dècada de 1860 Llombart havia treballat com a aprenent en un taller d'enquadernació, al qual havia arribat de la mà de la impremta i llibreria d'Agustín Laborda, on havia anat despertant la seua afició a les lletres. A la fi de 1866 col·laborà amb l'efímera publicació *La Gaceta Popular* i en 1867 decidí fundar el setmanari *El Fàrrago* –també de trajectòria curta–, mentre abandonava les temptatives d'estudiar Magisteri a l'Escola Normal de Mestres i de fer el batxillerat a l'Institut de Segon Ensenyament. A continuació, després d'arribar la revolució i véncer amb claredat a València els republicans federals de José María Orense, José Antonio Guerrero i Cristóbal Sorní en les eleccions de febrer de 1869, el trobem en la Joventut Republicana fundada al cap de molt poc, a la fi de març. De fet, va ser allí on, per la coincidència onomàstica amb un altre jove republicà –Carmelo Navarro Reverter–, va canviar el nom vertader, Carmelo Navarro Llombart, pel de Constantí Llombart.⁵

Pel que fa a Pinazo, havia treballat al començament de la dècada com a aprenent de daurador i, més tard, com a pintor de taulells a la fàbrica instal·lada en l'antic convent de Caputxins del carrer Alboraià. Després de tancar la taulellera i morir son pare i la seua segona dona en l'epidèmia de còlera de 1865, va entrar a treballar en una fàbrica de capells del mateix barri de Morvedre i no va ser fins a 1868, amb 19 anys, gràcies a la llibertat educativa que va introduir el govern revolucionari, quan va poder assistir de manera regular a les classes de dibuix i pintura de l'Escola de Belles Arts de Sant Carles.⁶ De fet, Carmen Gracia (2001, 26) destaca que “sempre va recordar amb gratitud els beneficis que li havia reportat aquesta obertura en el sistema de l'ensenyament” i que

⁴ Hi ha diversos escrits biogràfics coetanis a Constantí Llombart (Lluch; Puig i Torralva) i un text autobiogràfic del mateix Constantí Llombart (1889). Posteriorment es van fer altres aproximacions a la seua figura, com les de Lloris, León Roca i Àrias, algunes sense citar explícitament les fonts. Fa poc s'han publicat també diverses aportacions sobre aspectes concrets de la biografia llombartiana o de caràcter divulgatiu, com les de Roca (2005; 2007), Garay i Gandia. No obstant això, el primer treball de recerca dedicat a documentar, en conjunt, la vida i la producció literària –en castellà i valencià– de Constantí Llombart és la tesi doctoral de Josep Enric Estrela (2016), de la qual extraiem gran part de les dades referides a Llombart en el present treball. A partir d'ella el mateix Estrela (2018) ha publicat un assaig biogràfic sobre Llombart, amb l'addició d'unes conclusions finals sobre el seu perfil valencianista.

⁵ Sobre els fets de 1868, vegeu el que diu Piqueras. Sobre els inicis recontats de Llombart, vegeu el que indiquen Puig i Torralva, León Roca (39-75), Ahuir i Estrela (2016, 17-30).

⁶ Tot pareix indicar que Manuel González Martí (24) va errar en indicar que Pinazo va començar les classes en 1865, any que degué confondre amb 1868, que va ser quan en realitat el ministre de Foment Manuel Ruiz Zorrilla va declarar la llibertat d'ensenyament que permetia a qualsevol persona inscriure's en la formació pública sense haver seguit el marc educatiu reglat des de l'inici (*Gaceta de Madrid* 1868, 15-17). En tot cas, també Constantí Llombart va apuntar que Pinazo havia assistit amb anterioritat a classes de l'Escola de Belles Arts, mentre era daurador, però que la seua assistència havia quedat interrompuda molt prompte per les necessitats pecuniàries de la família (Llombart 1882, 127-128). Aquella instrucció iniciàtica possiblement coincideix amb els dibuixos de caràcter històric i arquitectònic que es conserven del jove Pinazo, corresponents als anys 1862 i 1863 (Pinazo, 156-173).

“aquesta gratitud es manifesta en ocasions en forma de velada simpatia al partit republicà que havia promocionat Ruiz Zorrilla.” També alguns dels pensaments escrits en fulls solts al llarg de la seua vida apunten cap a una actitud inconformista i són vinculables a tendències ideològiques de caràcter progressista: “Se encarcela al que roba una gallina, pero no al que se la come,” “A fuerza de leyes, hay ley pero no justicia,” “Qué importa la libertad si no hay justicia. Fuera el que habla de libertad y viva y renazca la justicia en la tierra,” “La patria está en la dignidad” (Pinazo, 38-56).

És probable, per tant, que en aquell context d’incorporació als estudis, eufòria revolucionària i victòries republicanistes a la ciutat, Pinazo començara a sovintejar els cercles de la Joventut Republicana, fundada en la primavera de 1869 i de la qual Llombart formava part de la junta directiva, segons sembla, des de maig.⁷ En relació amb això, encara que a part de l’esment d’*El Luchador* seixanta anys després no hem trobat referències a la militància de Pinazo en la premsa coetània,⁸ cal tindre en compte que és probable que visquera en primera persona uns fets que degueren comportar un gran suport popular espontani cap als republicans al barri de Morvedre. Parlem dels successos del carrer Sagunt d’octubre de 1869, en el context de l’efimera insurrecció contra el govern central de tendència monàrquica a la qual els republicans federals de València van donar suport després de la crida general a la revolta que havia fet el comitè de Barcelona un poc abans (López-Cordón).

En concret, segons va narrar el president de la Joventut Republicana, Amalio Gimeno, en la seua extensa memòria sobre l’enfrontament amb el govern, el detonant va ser l’intent de desarmament dels Voluntaris de la Llibertat, les milícies ciutadanes d’immensa majoria republicana a València, que va ordenar el 8 d’octubre de 1869 el capità general del districte militar, Rafael Primo de Rivera. Al crit de “¡Viva la República Federal!” els Voluntaris van alçar barricades i es van disposar a enfrontar-se a tirs amb l’exèrcit, el qual, tres dies més tard, el dilluns 11 d’octubre, va protagonitzar una sèrie de terribles incidents en la presa del carrer Sagunt. Les tropes del govern el van atacar per diversos punts, davant la resistència ferotge de les milícies republicanes, fins al punt que “se hallaba convertida en un volcan,” amb detonacions, descàrregues i atacs de piqueta: “el combate era sangriento, la mortandad horrible.” I en aquell context es van produir diverses atrocitats: “la tropa entraba en las casas á sangre y fuego sin respetar nada; un pobre enfermo y una muger recién parida fueron asesinados en su propio lecho”; i, més encara, fins a tres civils indefensos que simplement es refugiaven en una quadra van ser assassinats a boca de canó per orde d’un comandant enfurit. Amalio Gimeno fins i tot va arrebregar el rumor que l’exèrcit treia de les cases els veïns i els utilitzava en l’avantguarda de les tropes com a escuts humans, “para apagar de este

⁷ En el comitè de la Joventut Republicana d’abril de 1869 no apareix Llombart (*Diario Mercantil de Valencia*, 2), però León Roca (57) indica la seua presència en la junta directiva un mes després. D’altra banda, Manuel Lluch (16) definia així l’entrada de Llombart en l’organització i l’ambient que s’hi vivia: “Lanzado nuestro joven poeta lleno de ilusiones al proceloso mar de la literatura, y contaminado de las ideas políticas nacidas al calor de la Revolucion del 68, entró a formar parte de la Junta directiva de la Juventud Republicana, compuesta en su mayoría de aprovechados socios, entre los cuales descollaban y más tarde se han distinguido ventajosamente en distintas esferas D. Amalio Gimeno, D. Luis Tramoyeres, D. Luis Simarro, D. Argimiro Blay, D. Joaquín Arnau y otros cuyos nombres no recordamos. En las acaloradas discusiones de aquella ilustrada falange de jóvenes demócratas, Llombart espuso, unas veces de viva voz y otras en abundantes escritos en prosa y verso, sus tendencias políticas.” (Lluch, 16)

⁸ Tampoc no hem trobat referències a altres noms que apareixen en l’article, com ara el pintor Richart, que probablement es tracta de Fernando Richart Montesinos, qui tan sols tenia 11 anys en 1869. No obstant això, és possible que sovintejara els cercles republicans una mica més tard i el que és segur és que va conèixer Pinazo, que li va fer un retrat en la dècada de 1880, segons sabem per Manáut (9) i González Martí (127-128).

modo el fuego de los Voluntarios”; però, davant la falta de proves que ho certificaren, es negava a “admitir tal villanía”: “á ello se resiste mi mente” (Gimeno, 101-103).

Fora com fora, de ben segur aquells fets van impactar els veïns, entre els quals és molt possible que es trobara el mateix Pinazo, ja que hi havia viscut des de sempre. Desconeixem, pel que fa al cas, si va participar directament en les barricades republicanes alçades per tota València, com sembla que va fer Llombart,⁹ però el cert és que just un any i mig després trobem la primera evidència clara de la seua amistat: un poema que l’escriptor va dedicar al pintor. En aquell interval sabem que Llombart havia impartit xarrades sobre història valenciana en les reunions de la Joventut Republicana, havia dirigit la publicació *La Propaganda Republicana*, activa entre abril i juny de 1870, i havia escrit un himne per a l’Orfeó Republicà amb motiu de la visita a València, pel març de 1871, d’Emilio Castelar, la veu més important que s’alçava en aquells dies en defensa de la instauració d’una república a Espanya, malgrat l’elecció feta poc abans d’Amadeu de Savoia com a monarca parlamentari (León Roca, 74-77; Escartí 2010; Llombart 1871).

Pinazo, per la seua part, havia assistit a les classes nocturnes de dibuix durant els cursos de 1868-1869 i 1869-1870 i finalment, durant aquell darrer any, havia decidit abandonar l’ofici de capeller per a intentar dedicar-se per complet a la pintura (Gracia 2001, 26-27; González Martí, 24-28). De fet, els seus primers quadres datats amb certesa pertanyen a 1870 i 1871, vinculats, a més, al seu entorn més pròxim, com els retrats del seu mestre capeller, els seus germans, la seua núvia –Teresa Martínez– i els seus pares, així com un autoretrat i una escena de santa Mònica –per a l’església homònima que estava situada al mateix carrer Sagunt on vivia (Pinazo 43-46). També llavors va obtindre un primer reconeixement públic, amb la medalla de plata d’una exposició que organitzà la Societat Econòmica d’Amics del País de València en el marc de la Fira de Juliol de 1871 (Gracia 2001, 27). I justament en aquell context Constantí Llombart, el 15 d’abril del mateix any en *El Panorama*, el suplement cultural i quinzenal de *Las Provincias* de Teodor Llorente, li va dedicar un sonet: “A mi amigo el jóven artista Sr. Ignacio Pinazo.”¹⁰

El text mostra clarament l’amistat que els unia llavors, amb 22 anys, i el poeta ja hi profetitzava la genialitat i el futur reconeixement de l’artista: “Es tu destino en el mundo gozar de eterna fama.” Desconeixem els termes concrets de l’amistat, però és molt probable que precisament aleshores quedara encara més reforçada per la confecció d’un retrat del mateix Llombart. Un retrat, tot i que sense firmar, que va donar a conèixer fa uns quants anys Armando Pilato (422-423) seguint les indicacions dels descendents de l’escriptor, que l’han conservat. En concret, l’investigador el va datar entorn de 1878,

⁹ En l’article d’*El Luchador* adés citat, signat per Ballester, s’indicava que Llombart “estuvo en las barricadas durante los dos bombardeos que sufrió Valencia en 1869 y 1873 juntamente con muchos de sus compañeros de la Juventud Republicana.” De fet, Llombart (1871, 15-19) va dedicar un poema als protagonistes de la revolució de 1869 a València, titulat “La Marsellesa” (Estrela 2016, 25-26). A més a més, el drama de Llombart *La esclavitud de los blancos*, de 1873, també està ambientat en l’època en què van ocórrer els fets, segons explica el mateix Estrela (2016, 38-41).

¹⁰ El poema és conegut perquè Llombart el va incloure, sense indicar-ne la datació exacta, en els apunts biogràfics de Pinazo publicats en 1883. Amb tot, cal destacar que va aprofitar per a introduir algunes modificacions d’estil, per la qual cosa reproduïm ací l’original de 1871, que hem localitzat (Llombart 1871, 51): “Tú, en cuya mente inquieta arde la llama / Que inspiró el inmortal pintor de Urbino, / Y haces brotar á tu pincel divino / Fúlgida luz que espléndido derrama; / Tú oyes la voz de un génio que te llama / De la gloria mostrándote el camino, / Y sin cesar te dice: ‘Es tu destino / En el mundo gozar de eterna fama.’ / Cultiva, pues, el arte noche y día, / Ya, que segun el génio te lo abona, / Tesoro es tu pincel de gran valía. / Pues las sacras vecinas de Helicon / Harán, Pinazo, para tí á porfia / De inmarcible laurel, digna corona. / Constantino Llombart.”

pensant que representava un Llombart amb uns 30 anys; però, deixant de banda que en aquells moments Pinazo residia a Roma, i per tant no el podria haver pintat llavors, cal portar a col·lació, a més, unes paraules del poeta valencianista que retrotrauen el retrat, amb tota probabilitat, al període de 1870-1871. Al respecte, Llombart va indicar en els seus apunts biogràfics sobre Pinazo que, poc després de pintar el quadre de santa Mònica en 1870, havia tingut certes dificultats econòmiques que l'havien obligat a estar:

Entretenintse tot aquell temps en fer alguns quadrets de poca importància, com foren los Retratos del malhaurat pintor En Antoni Marin, lo de son respectable avi, lo de En Joseph Martinez, pare de la simpática y bella senyoreta Na Teresa Martinez, que anant lo temps había de ser sa dignísima esposa, lo seu propi, además lo del autor de aquestes ralles (Llombart 1882, 128).¹¹

És a dir, obres totes datades fins a 1871, una cronologia que reforcen els que tanquen la sèrie relatada per Llombart: “y així mateix lo quadro de costums *Una herrería*, y alguns bocetos, obtenint per varios d'estos treballs la medalla de argent, en una Exposició celebrada per l'Academia de Valencia.”¹² Per tant, és completament versemblant pensar que el retrat de Llombart es fera cap a 1871 i fins i tot que el poema publicat en *El Panorama* es tractara, potser, d'una mena d'agraïment després de la seua confecció. L'altra possibilitat lògica és que l'haguera pintat l'any següent, després de fer l'oposició per a obtindre una beca quadriennal a Roma de la Diputació de València, la prova final de la qual va consistir a fer una obra sobre “El Cardenal Adriano Obispo de Utrech[t] recibiendo á los jefes de las Germanías en el Palacio de los Vilarraguts (plaza de S. Jorge),” que Pinazo va dur a terme entre maig i juliol de 1872.¹³ En aquest sentit, es podria relacionar la indumentària dels agermanats en la pintura de Pinazo amb el fet que Llombart aparega en el seu retrat vestit a la manera del segle XVI, amb capa negra, gorgera i punys blancs (González Martí, apèndix IV, fotografia núm. 6; Pilato, 423).

Per tant, podria ser que aquella vestimenta estiguera relacionada amb la recent prova que Pinazo havia fet per a la Diputació. O potser no i, a pesar de pintar-lo abans, possiblement cap a 1871, com apuntarien les paraules de l'article de Llombart, tots dos ja van voler immortalitzar-lo com un personatge del segle XVI, pertanyent a la mateixa revolta agermanada que els republicans vinculaven estretament a les seues reivindicacions polítiques i socials. No debades, ja ho feia així Amalio Gimeno (10) en el seu text de 1870:

¿Y Valencia? ¿Qué hacia la heróica pátria de Peris y Sorolla, la cuna de la democracia española, ante la venturosa agitacion que conmovia á toda la península y que llenaba de asombro á Europa entera. [...] Valencia que mantenía vivo el recuerdo de sus Germanias y de sus fueros, orgullosa de su noble historia.

Fins i tot el mateix any, també en 1870, Manuel Fernández Herrero publicà la *Historia de las Germanías de Valencia y breve reseña del levantamiento republicano de 1869*, en la qual unia expressament els dos moviments i, en el pròleg, el conegut polític andalús Roque Barcia afirmava sense embuts que “nosotros somos los agermanados de

¹¹ Sobre aquells apunts en general, vegeu el que indica Estrela (2013, 136).

¹² Es refereix, probablement, a la medalla que li va concedir la Societat Econòmica d'Amics del País (Llombart 1882, 128).

¹³ Arxiu de la Diputació de València, Foment, Cultura, Pensions de Belles Arts, Pintura, caixa 1, núm. d'expedient 3, “Beca a José María Fenollera Ibáñez.”

ahora, como los agermanados de Valencia fueron los republicanos federales de entonces.”¹⁴ De fet, el record de la Germania tornaria a estar present en les proclames del Cantó de València de juliol de 1873 i va aparèixer de manera recurrent en la revista *Lo Rat Penat. Calendari Llemosí*, que va fundar en 1874 Constantí Llombart, qui fins i tot va acabar dedicant al tema una obra teatral, *Lo darrer agermanat*, publicada en 1882 (Escartí 2005; Estrela 2014). En relació amb això, cal indicar que un dels estudiosos d'aquella obra, Vicent Josep Escartí (2010, 32), ha arribat a afirmar que “Llombart, potser, es veia encarnat en Vicent Peris,” el darrer líder popular de les Germanies, la qual cosa, en definitiva, tenint en compte totes les dades exposades fins aquí, també indueix a pensar que el retrat de Pinazo, ja fora fet en 1870, 1871 o 1872, representava un Constantí Llombart caracteritzat com un agermanat, transsumpte de les simpaties i els ideals republicans dels dos amics en aquells moments. La poesia d'abril de 1871, ja fora posterior o prèvia, reflectiria igualment la consonància ideològica i l'estreta relació d'amistat que l'escriptor i l'artista havien forjat aleshores.

2. Un cert distanciament ocasionat per unes trajectòries professionals divergents (1873-1882)

Després del fracàs de Pinazo en l'obtenció de la beca de la Diputació de València per a anar a Roma en l'estiu de 1872, l'artista va decidir anar-hi de totes maneres pel seu compte, junt amb el seu amic i també pintor Josep Miralles, per a millorar la seua formació a la capital italiana, on passaren set mesos de 1873, segons indiquen les notes biogràfiques del mateix Llombart. Pinazo va haver de tornar, no obstant això, a finals d'any, requerit per la quinta militar extraordinària que havia ordenat el govern de la Primera República presidit per Castelar per a combatre en la Tercera Guerra Carlina.¹⁵ És molt possible, per tant, que estiguera a Itàlia mentre a València es produí l'alçament cantonalista de juliol de 1873 i desconexim si en tornar hagué de dur a terme alguna mena de tasca militar efectiva. Per l'estiu de 1874, en tot cas, ja actuava amb llibertat, puix segons González Martí va fer un viatge d'uns quants mesos a Barcelona amb un altre pintor amic seu, Joan Peiró (González Martí, 30-32).¹⁶ Finalment, abans de presentar-se a la nova beca quadriennal a Roma de 1876, ja en 1875 se'l documenta de nou actiu a València, pintant obres destinades a la venda en els mercats de Londres i participant en una exposició de l'Ateneu Científic, Literari i Artístic (Gracia 2001, 27).¹⁷

Durant aquells anys que Pinazo va passar fora de manera intermitent o desenvolupant la seua carrera pictòrica, Llombart va continuar, en primer lloc, escrivint textos relacionats amb la seua militància republicana. Per exemple, les obres de teatre *Justicia contra justicia*, *La esclavitud de los blancos* i *El Mesías prometido* i la memòria històrica *Trece días de sitio o los sucesos de Valencia*, on relatava els fets de l'alçament cantonalista de l'estiu de 1873, que, reprimit violentament pel mateix govern de la República, va fer malbé les esperances dels federalistes. Paral·lelament, primer amb una

¹⁴ Sobre eixa cita de Barcia i l'ús de les Germanies com a referent per als liberals primer i per als republicans més tard, vegeu el que apunten Miralles & Segarra.

¹⁵ Carmen Gracia va considerar que el viatge s'havia fet en 1872, ja que Manuel González Martí l'explica just a continuació de la beca, però Llombart parla explícitament de 1873, la qual cosa quadra a la perfecció amb el retorn de Pinazo a finals d'any, requerit per la quinta de Castelar, qui havia sigut nomenat president de la República el 6 de setembre de 1873. Cf.: González Martí (30), Gracia (2001, 27), Llombart (1882, 129) i *Gaceta de Madrid* (1873, 1633).

¹⁶ Se sap que participà en exposicions de Barcelona en octubre de 1872, en 1873 i en març de 1875: Gracia (2001, 27) i *La Renaxensa* (1872, 13; 1875, 442).

¹⁷ Vegeu el que comentem sobre la relació entre Pinazo i Llombart i l'Ateneu en la penúltima nota del present treball.

col·lecció d'*Epigrames Llemosins* i sobretot a partir de la segona meitat de 1874 amb l'anyuari *Lo Rat Penat. Calendari Llemosí*, Llobart va començar a convertir-se en un dels principals catalitzadors de la Renaixença, en reunir al seu voltant molts dels escriptors interessats a utilitzar el valencià com a llengua de cultura. De fet, ja en 1875 va eixir a la llum la idea que tenia de formar una Acadèmia de Lletres Llemosines, poc després d'haver impulsat un guardó literari en la Fira de Juliol, el segon premi del qual consistia en un retrat de Cervantes –com a exaltador de la llengua valenciana– pintat per l'esmentat Josep Miralles, gran amic de Pinazo (León Roca, 88-131).¹⁸

Així doncs, just quan Llobart deixava en un segon pla la militància activa a favor de la causa republicana per a dedicar-se a projectes vinculats amb el valencianisme cultural, Pinazo va aconseguir la beca de pintura de la Diputació a Roma, les proves de la qual es van fer a València entre maig i setembre de 1876.¹⁹ I precisament el desenvolupament de la beca va impel·lir l'artista a pintar els que s'han considerat els seus dos principals llenços conservats de tema històric; un motiu que no va estar mai entre les seues preferències, però que el va connectar d'una manera indefectible –encara que no definitiva, com veurem– amb els interessos de la Renaixença. En concret, ja en l'oposició de 1872 el segon exercici havia consistit a fer un esbós “sobre un hecho de la historia de Valencia” triat per sorteig entre els set temes següents: Jaume I ferit a la cella davant de València per a protegir el bisbe de Narbona d'una emboscada musulmana; el bisbe d'Osca Vidal de Canyelles llegint els Furs de València a Jaume I; Dorotea Joanes col·locant a son pare difunt, Joan de Joanes, un escut de la Concepció; el pare Nicolau Borràs, deixeble de Joanes, pintant al monestir de Portaceli davant de l'abat; el patriarca Joan de Ribera rebent els comissionats de les aljames morisques per a evitar la seua expulsió; l'Acadèmia dels Nocturns; i la defensa del Palleter i altres paisans de la porta de Quart contra els francesos. Igualment, el tercer exercici de 1872 també havia consistit en la confecció d'un oli a partir d'un sorteig fet entre altres tres escenes històriques: Vinatea obligant Alfons el Benigne, en nom del Consell de València, a revocar les donacions contraforals; fra Gilabert Jofré amb dotze ciutadans decidint la creació de l'Hospital de Folls; i el cardenal Adrià d'Utrecht rebent els caps de les Germanies.

En la selecció de temes, la primera que la Diputació feia per a aquell tipus de beca, probablement tingué molt a veure la intervenció del catedràtic d'Història Vicent Boix, que participà en el tribunal de l'oposició de 1872 com a director de l'Institut de Segon Ensenyament. En la de 1876, en canvi, Boix ja no hi era, però es van mantindre els temes històrics per al segon i el tercer exercicis, llavors amb tres i tres opcions respectivament: Ausias March llegint poemes al príncep de Viana; novament l'escena de Dorotea i Joan de Joanes; una família morisca de l'horta de València abandonant sa casa després de l'edecte d'expulsió de 1609; els darrers instants de Jaume I lliurant l'espasa a l'infant Pere i requerint-li que no l'embainara fins a l'exterminació dels musulmans; el desembarcament del rei Francesc I al moll de València després d'haver sigut pres en la batalla de Pavia; i el governador de València Antoni de Cabanyelles posant Francesc I davall la custòdia del general Alarcón al castell de Benissanó. Llavors, en tot cas, va ser un altre gran exaltador de la història valenciana qui va participar en el tribunal. En concret, Teodor Llorente, que va ser sol·licitat com a diputat provincial a mitjan oposició, poc després de començar el tercer exercici, per a

¹⁸ També en parla Roca (2005, 451-452). El retrat de Cervantes el va obtindre el metge i poeta Joan Baptista Pastor Aicart, segons es publicà en *La Renaxensa* (1875, 196).

¹⁹ Per al que s'explica tot seguit, vegeu: Arxiu de la Diputació de València, Foment, Cultura, Pensions de Belles Arts, Pintura, caixa 1, núm. d'expedient 4, “Beca a Ignacio Pinazo Camarlench”; Carmen Gracia (1979; 1987).

substituir l'anterior president del tribunal, Elías Martínez, que acabava de ser nomenat alcalde de València.²⁰

Així doncs, va ser Llorente mateix qui va firmar els informes i l'acta d'adjudicació de la beca a Pinazo, a qui ja havia de conèixer tant pel domini que tenia del panorama cultural de la ciutat com per les referències que Llombart havia fet en el suplement de *Las Provincias* cinc anys abans. De fet, el mateix diari va fer un seguiment intens del procés opositor i, a pesar que no van arribar mai a tindre una relació d'amistat estreta, pareix que Pinazo va agrair profundament a Teodor Llorente aquella oportunitat que li va canviar la vida, com mostren les pintures que li va regalar just en aquella època: l'aquarel·la *El guàrdia suís*, que va executar al Vaticà en 1878, i l'oli sobre taula *Obón*, fet en tornar a València, en 1881 (Gracia 2001, 28; Hueso, 430-433; Corbín, 31-32). Desconeixem, a propòsit d'això, si Llorente, amb els seus amplis coneixements sobre l'època, el va ajudar d'alguna manera en la concepció del llenç *Darrers moments del rei en Jaume el Conqueridor en l'acte de lliurar l'espasa al seu fill en Pere*, l'elaboració del qual com a obra final de la beca ja es va decidir en novembre de 1876, poc abans d'anar-se'n Pinazo a Roma, de comú acord amb el tribunal de l'oposició.²¹

Novament els temes que se li van proposar van ser tres, inclosos dos que havien aparegut en les proves de 1872, això és, el del bisbe d'Osca llegint els Furs a Jaume I i el dels moriscos pregant al patriarca Ribera, i un altre en les del mateix any de 1876, concretament el de la mort del rei Jaume. En relació amb això, l'elecció de Pinazo va coincidir de ple amb els interessos dels principals implicats en la promoció de la Renaixença. D'una banda, aquell mateix any s'havia organitzat la celebració del sisé centenari de la mort del monarca conqueridor, una iniciativa impulsada per renaixencistes com Teodor Llorente, Vicent Venceslau Querol i Vicent Boix.²² D'una altra banda, dotze anys després –set des que Pinazo donara a conèixer la seua obra sobre aquella escena– el mateix Constantí Llombart va dedicar al passatge un extens poema històric o llegenda en vers, *La mort del Conqueridor*, inèdit en la major part, amb el qual va guanyar un dels premis dels Jocs Florals de València de 1888 (Estrela 2014). Ja abans, a més a més, Llombart havia mostrat passió per la idea i per l'oli en qüestió en els apunts biogràfics dedicats a Pinazo en 1883, on havia inclòs unes paraules prèvies publicades pel mateix Llorente:

L'asunt no pot ser millor: lo gloriós Conqueridor, postrat per la enfermetat, cubert ab l'hàbit del Cister, sobreposant-se á la mórt, pera infundir son esperit y sa heróica fé á qui ha de ser lo continuador de son obra. [...] Aquest magnífich llenç, es una magnífica página histórica: es gran lo quadro y també grandióis, que supon molt més encara. [...] Es, per fi, una pintura que quant més se mira, més té qué admirar (Llombart 1882, 131-132).²³

²⁰ Vegeu el canvi de president en l'expedient de l'Arxiu de la Diputació de València citat en la nota anterior. D'altra banda, volem agrair les orientacions que Rafael Roca, màxim expert en la biografia i obra de Teodor Llorente, ens ha donat respecte de la vinculació que va tindre amb Pinazo.

²¹ Arxiu de la Diputació de València, Foment, Cultura, Pensions de Belles Arts, Pintura, caixa 1, núm. d'expedient 4, "Beca a Ignacio Pinazo Camarlench."

²² Sobre els nombrosos actes duts a terme, inclosos una processó cívica, unes exèquies públiques, un certamen literari i històric i el projecte d'erigir una estàtua al monarca al Parterre, vegeu el que indiquen León Roca (134-135) i, fonamentalment, Rafael Roca (2010; 2012).

²³ La primera frase està plagiada d'una ressenya prèvia sobre Pinazo firmada per "Valentino," és a dir, per Teodor Llorente (1880, 28-33), en la *Revista de Valencia*. Rafael Roca (2007, 111-113) ja indicà el recurs al plagi –freqüent en l'època– de Llombart.

De fet, l'única de les sis parts localitzades de *La mort del Conqueridor*, a pesar de no coincidir amb la mateixa escena representada en l'obra de Pinazo, indica amb claredat la plena consonància del tema amb els interessos renaixencistes. Es pot constatar de manera fefaent en llegir els versos de Llombart contemplant alhora la imatge creada per Pinazo:

Tots ab curiositat, plens d'ansia, esperen / saber dins lo palau qu'es lo que passa;
/ ¡quant imponent! ¡Conmovera escena / la qu'entre tant llòch te en la regia
cambra! / Baix los plechs de vellut dels cortinatjes, / lo rey, assossegat, la mòrt
aguarda, / y ja ni pendres vòl les medicines / que pròximament hi ha sobre una
taula. / Donan tètrica llum al daurat tetjo, / del rich artesonat penja una llantia, /
que, ab sos groguenchs fulgors, trista allumena / lo cadavèrich ròstre del
monarca. / [...] Muts al pacient los circumstants oviren, / l'anciá, de quant en
quant tus y pantaixa; / pròp te á son confesor, pròp te á sos metjes / qu'han
perdut de salvarlo la esperança. / Sos fills, los dos infants, gens no abandonen /
lo puesto ahon lo seu deurer els reclama, / y els dos, junt al capsal, tant l'un com
l'altre, / atents están á fer lo que'l rey mana. / [...] ¡Ha mort lo rey En Jaume!
A[qu]éll invicte / rey qu'ab l'acer flamiger de sa espasa, / per son bras arrancar
sabé tres regnes / a la invilida raça musulmana.²⁴

Altrament, just el període que Pinazo va passar a Roma des de finals de 1876 fins a principis de 1881 va ser decisiu per a la celebració anual dels Jocs Florals, vinculats a la fundació de Lo Rat Penat que Llombart va estimular. En concret, entre 1876 i 1878 l'escriptor es va dedicar, d'una banda, a publicar textos clàssics relacionats amb la història del valencià, com les *Obres festives* del pare Mulet, les *Alabanzas de las lenguas* de Viciano o *Lo procés de les olives*, i, d'altra banda, a editar setmanaris i llibres satírics o d'enginy, com *El pare Mulet*, *El bou solt*, *Tabal y donsayna* i *Cabótes y calaveres. Melonar de Valensia*. En el darrer va publicar una sèrie de breus semblances en vers de més de dos-cents cinquanta personatges de la València del moment i cal destacar que entre els pintors ressenyats, com ara Bernat Ferrandis, Francesc Domingo, Antoni Cortina, Joan Peiró o Josep Benlliure, també hi havia Pinazo, fent plena referència a la seua estada coetània a Roma: "PINAZO (D. Ignacio.) / Pinazo era sombrero; / Mes desichós de brillar, / Se vá el ofisi deixar / Pues volia pintor ser; / Probant son chenit vá fer / Un cuadro prou acabat (1) / Que mereixqué qu'el churat / En un concurs el premiara, / Y qu'á este chic l'emviara / al estrancher, pensionat."²⁵

Finalment, mentre Pinazo romania alié a la vida quotidiana de València, en l'estiu de 1878, després de la proposta feta per Constantí Llombart en una tertúlia literària de l'Ateneu-Casino Obrer, es va crear "Lo Rat Penat. Societat d'amadors de les glories de Valencia i son antich Realme," amb l'objectiu de celebrar uns Jocs Florals tots els anys i reunir els escriptors més importants interessats en el ressorgiment de la "llengua llemosina ó valenciana," resseguint el "crit patriotich de renaiximent donat fa temps per nostres germans de Catalunya" (Llombart 1878, 9 i 16). A l'entitat es van adherir personatges importants, tant de tendència republicana com de moderada i conservadora,

²⁴ En realitat, la part del poema conservada, la cinquena de les sis, explica la mort del conqueridor a la ciutat de València, mentre que l'escena de Pinazo és prèvia, ja que representa l'abdicació de Jaume I i la donació de l'espasa a l'infant Pere uns dies abans, a la vila d'Alzira. Per un resum coetani del contingut del poema sabem que el passatge era tractat en la part quarta: "En Alcira siéntese tan mal el monarca que hace llamar á su hijo D. Pedro, otorga testamento abdicando el reino de Valencia en éste, á quien entrega su espada, y el de Mallorca en D. Jaime." Cf.: Estrela (2014, 103) i Garcia Edo.

²⁵ En la nota "(1)" s'indicava que el quadre era el "Desembarc del rey Francisco primer, en la placha de Valensia" (Llombart & Sanmartín, 111).

com ara Fèlix Pizcueta, Lluís Cebrian, Francesc Palanca i Roca, Eduard Escalante, Jacint Labaila, Rafael Ferrer Bigné, Eduard Pérez Pujol o els esmentats Teodor Llorente, Vicent Venceslau Querol i Vicent Boix. Això va contribuir a fer que en principi Llombart posara enormes esperances en la iniciativa com a gran catalitzadora del valencianisme, encara que prompte, ja en 1880, les seues expectatives s'havien vist clarament frenades:

Enguany ¡quin desengany! dissipada sobitament aquella flamerada d'animació, aquell exés de vida, ja apenes si senyals de son ahir poderosa existencia dona la 'Societat de amadors de les glories de Valencia y son antich Realme'. ¿Es que á les il·lustrades persones col·locades hui al enfront d'esta Corporació, els bé á repél consagrarse á fer en tot y per tot VALENCIANISME qu'es lo principal objecte qu'es proposa? (Llombart 1879, 11-12).²⁶

De fet, després de participar en els dos primers Jocs Florals de 1879 i 1880 i guanyar sengles premis amb *Els fills de la morta-viva*, un treball extensíssim sobre els principals escriptors en valencià des del segle XVIII, i amb l'*Ensayo de ortografía lemosino-valenciana*, fins a 1883 Llombart pràcticament va limitar la seua activitat en Lo Rat Penat a participar en algunes vetlades literàries. Més encara, sembla que va passar part de l'any 1881 retirat a Bunyol per problemes de salut, va cedir la direcció de l'anuari *Lo Rat Penat. Calendari Llemosí* al seu col·laborador Josep Maria Puig i Torralva i no va tornar amb cert vigor a la creació literària fins a 1882, amb la publicació de l'obra teatral en vers anteriorment citada, *Lo darrer agermanat*. (León Roca 163-170; Roca 2007, 90-93; Martínez Roda, 73-74).²⁷ Mentrestant, no obstant això, també havia continuat col·laborant en la premsa satírica valenciana i havia dirigit breument el diari republicà *La Protesta* (Estrela 2016, 134-181). Aleshores, en 1883, ja feia un any que Pinazo havia tornat a València i s'havia instal·lat amb la seua dona i el seu fill en un pis de lloguer en el número 5 de la plaça de Cisneros. Amb tot, en conjunt, els dos amics, que llavors tenien vora 35 anys, a penes havien tingut oportunitats durant la dècada anterior per a reprendre la seua antiga relació de temps revolucionaris: Pinazo havia passat més de cinc anys fora, formant-se com a pintor, mentre que Llombart havia dedicat la major part del seu temps a les activitats de recuperació literària de la llengua pròpia. Però, certament, renovarien aquella vella amistat durant els darrers deu anys de vida de l'escriptor.

3. L'interés mutu per la dignificació de la cultura valenciana: Lo Rat Penat i L'Oronella (1883-1893)

Les obres enviades per Pinazo des de Roma havien començat a comportar-li certa fama entre la crítica i el públic, un fenomen reforçat per la doble confecció de *Darrers moments de Jaume I* com a obra final de la beca i com a obra de grans dimensions presentada a l'Exposició General de Belles Arts de Madrid de 1881, en la qual va rebre una medalla de segona classe. D'altra banda, en 1882 va intentar, sense èxit, obtindre una plaça de professor de dibuix a l'Escola de Belles Arts de Barcelona i poc després, en 1883, va ser nomenat quasi simultàniament president de la secció de Belles Arts de

²⁶ Vegeu també les indicacions sobre la qüestió fetes per Roca (2007, 73-98; 2010, 73-92). Segons el seu secretari personal, Ramon Andrés Cabrelles, un dels principals punts de conflicte era "la falta de interés que notaba en los más conspicuos ratpenatistas para constituir la soñada Academia," és a dir, la formació d'una institució que abordara qüestions lingüístiques de manera estructural (Ahuir 2005, 294).

²⁷ En 1881 també havia publicat *Un canto heróico y una tradición índica*, però es tractava d'una xicoteta traducció al castellà d'uns versos de Byron i d'una llegenda de l'Índia, segons s'indicava en un anunci literari publicat en la *Revista de Valencia* (1881, 392).

l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de València i director de la de Pintura, Escultura i Arts annexes de Lo Rat Penat (Gracia 2001, 28-30). En la darrera, anteriorment havien ocupat el càrrec el gravador Ricard Franch en 1879-1880, el pintor Joaquim Agrassot en 1880-1881, l'escultor Antonio Yerro en 1881-1882 i el també pintor Germán Gómez Niederleytner en 1882-1883 (Martínez Roda, 81-89).

En aquest sentit, l'entrada de Pinazo en la junta directiva de Lo Rat Penat l'1 de juliol de 1883 degué requerir, evidentment, la seua presència prèvia com a soci de l'entitat, a la qual possiblement havia arribat a través de l'amistat amb Constantí Llombart, com ho van fer tants altres membres (Estrela 2013, 147-151). No debades, el mateix Llombart, que havia représ junt amb l'esmentat Josep Maria Puig i Torralva les regnes de *Lo Rat Penat. Calendari Llemosí*, va publicar en el número destinat al mateix any de 1883 els coneguts apunts que glossaven la trajectòria d'"En Ignaci Pinazo Camarlench," el "celebrat autor del *D. Jaime el Conquistador, moribundo, entregando su espada al infante D. Pedro*." I les paraules finals indicaven tant el contacte directe com l'admiració i estima que li professava:

Actualment, l'aventajadíssim émul d'Apeles, s'ocupa en acabar lo quadro qu'es titola *Cazando mariposas*, al que dend'ara no dubten en augurarli lo excel·lent resultat que les óbres de Pinazo han alcançat sempre, y ab les quals, com al escomençar sa brillant carrera artística, en nostres amunt citats versos li prediguerem, es lo seu destí gojar en lo mon de eterna fama. ¡Dijós éll, qu'ab la sehua no comuna inteligencia, ha sabut conquerirse tan distinguit lloch entr'els il·lustres génis, que mentres lo mon siga mon, enorgullirán ab son immortal renom la història pátria! (Llombart 1882, 125-133).

Així doncs, pareix molt probable que la via més directa d'arribada de Pinazo a Lo Rat Penat fora l'amistat amb Llombart. No coneixem molt de la seua participació en l'entitat, però si més no sabem que aquell mateix curs en què va ser director de la secció de Pintura també va acceptar ser un dels set membres del consistori de mantenidors dels Jocs Florals de juliol de 1884, amb Ferran Reig, Teodor Llorente, Antoni Rodríguez de Cepeda, Josep Arroyo, Amanci Amorós i Jaume Collell. L'anunci es va fer a la fi d'abril, però, finalment, a causa de la plaga de còlera que es va estendre per la ciutat durant l'estiu, el certamen es va haver d'ajornar fins al març de l'any següent (Roca 2010, 115-118; Martínez Roda, 90; León Roca, 177).²⁸ En qualsevol cas, passada l'epidèmia de 1884, la ciutat va recuperar el pols i, d'una banda, Pinazo, gràcies a la mediació del seu antic mestre José Fernández Olmos, va començar el nou curs com a professor substituït de colorit i composició de l'Escola de Belles Arts de València (Gracia 2001, 29; León Roca, 177-178),²⁹ mentre que Llombart, d'una altra banda, va publicar *La Suiza valenciana. Guía de Buñol y sus alrededores, Matilde. Historia de una modista i Casimiro Barello. Recuerdos de un penitente*,³⁰ a més d'aconseguir de Lo

²⁸ Vegeu el cartell dels Jocs Florals, per exemple, en *El Àncora* (1884, 2).

²⁹ Les substitucions havien començat pel març de 1884 i es van allargar durant quatre anys acadèmics més, fins al curs de 1887-1888 (González Martí, 39 i apèndix I, doc. 15).

³⁰ És possible que *La Suiza valenciana* estiguera pensada per a ser presentada als Jocs Florals cancel·lats de juliol de 1884, ja que s'havia previst "Una copa artística, oferida per la Societat Econòmica de Amichs del país d'esta ciutat, al autor de la millor historia local referent á qualsevol de les poblacions que existixen en l'antich reine de Valencia, sent inédita ó contenint antecedents desconeguts dels historiadors que de dita població se hagen ocupat fins lo present. Aquest treball haurá de ser escrit en castellá": *El Àncora* (1884, 2). D'altra banda, pel que fa als altres dos textos, de caràcter naturalista –destacables pel caràcter experimental, en el conjunt de la producció literària en castellà de Llombart–, vegeu el que indica Estrela (2016, 308-309).

Rat Penat la publicació d'un periòdic quinzenal que havia d'exercir com a "orgue oficial d'esta Corporació, confiant en que, com sempre, sereu fidel interpret de les nobles aspiracions de la mateixa."³¹

En conseqüència, a partir de 1884 l'anuari *Lo Rat Penat. Calendari Llemosí* va deixar de publicar-se, sembla que per a donar pas a *Lo Rat Penat. Periòdich Lliterari Quincenal*; es complia així una de les velles aspiracions que Llombart havia plantejat deu anys abans, en començar l'esmentat *Calendari Llemosí* (Estrela 2013, 19). No obstant això, la nova revista quinzenal es va deixar d'editar molt prompte, per l'abril de 1885, tan sols després de huit números (Blasco; Estrela 2016, 207-218). Precisament llavors va ser quan va arribar a València una nova epidèmia de còlera, molt pitjor que la de l'any anterior, que, especialment entre els mesos de juny i juliol, va provocar vora cinc mil morts, el que era al voltant del quatre per cent de la població total de la ciutat (*El còlera en Valencia*; Faus). Segons sembla, Llombart va romandre a la capital, mentre que, com és sabut, Pinazo, condicionat per la pèrdua prèvia de diversos familiars a causa de la malaltia, va buscar refugi a la masia que tenia a Bétera un dels seus acabalats clients, el banquer Josep Jaumandreu, per a qui va fer la sèrie de famosos quadres titulats *La primavera*, *L'estiu*, *La tardor* i *L'hivern* (Àrias, 76-77; González Martí, 42-46).

En qualsevol cas, abans d'acabar l'estiu de l'any 1885 l'epidèmia es va donar oficialment per conclosa i València va anar recuperant a poc a poc la normalitat. De fet, pel novembre es mostrava al públic, en la botiga La Isla de Cuba, el retrat de Constantí Llombart que Ignasi Pinazo havia pintat "en cumplimiento del acuerdo de la Junta de Lo Rat-Penat" (Gantes, 425). En realitat, segons explicaria posteriorment el secretari de Llombart des de 1883, Ramon Andrés Cabrelles, "nuestro poeta estaba ligado al gran pintor Pinazo por una fraternal amistad y deseaba que el artista pintase su retrato para que se conservara en Lo Rat Penat" (Ahuir, 295). Així doncs, passats quasi quinze anys d'aquell retrat de joventut fet al començament de la seua amistat, quan encara no tenien cap mena de rellevància pública, Llombart va voler immortalitzar una nova imatge que reflectira també els avanços dels dos durant aquell període: fundador de Lo Rat Penat un i pintor de renom a València l'altre.³² Amb tot, com és conegut, el procés d'elaboració va acabar donant lloc a dos retrats diferents.

Dos són també els testimoniatges que en tenim i tots dos indiquen que l'obra que finalment es va quedar en Lo Rat Penat va ser realitzada en una sola sessió de treball. Així ho indicà, en primer lloc, Manuel González Martí (126-127):

Obligado por el compañero en trabajos de inteligencia [Constantí Llombart] a pintar su retrato con destino a la galería de presidentes de Lo Rat-Penat, comienza su estudio colocando al modelo de frente y un poco vuelto a su izquierda. Penosamente, en repetidas sesiones, se va produciendo la obra y aunque el razonamiento constructivo es perfecto, la entonación justa y el parecido completo, al artista no le satisface su obra; él pertenece a la raza de los grandes ambiciosos, de aquellos que llegan a la muerte después de una vida

³¹ La citació correspon a la transcripció de l'acord pres en la junta de Lo Rat Penat, que es va publicar en la primera pàgina de la nova publicació, *Lo Rat Penat. Periòdich Lliterari Quincenal* 1 (15 de desembre de 1884). Hi ha una referència prèvia a un òrgan oficial de Lo Rat Penat, el mateix *Calendari Llemosí* de Llombart, en una carta del poeta a Víctor Balaguer datada l'1 de juny de 1879: Biblioteca-Museu Víctor Balaguer, Secció Epistolari Víctor Balaguer 1842-1880, signatura 7900462 –transcrita en Estrela (2016, 362).

³² Ja en 1882, després de l'èxit aconseguit amb el quadre sobre la mort de Jaume I, l'influent advocat i escriptor Jacint Labaila li va signar un llibre de poemes amb la següent anotació: "Al renomnat pintor valencià Pinazo Camarlench en penyora d'amistad li dedica este eixemplar, J. Labaila" (Gracia 2001, 72).

pródiga y triunfante, reprochándose a sí mismo no haber hecho cuanto pudieran para llegar al ideal de perfección. Ofende a la exquisita estética del maestro la nota negra que domina en el cuadro; negro el pelo del retratado, negras las gafas, negro el traje y negro el fondo; y un día a la llegada del amigo modelo le coloca sentado de perfil, destacándose de un fondo absolutamente blanco; y tomando otro lienzo limpio, durante una sesión de tres o cuatro horas queda comenzada y realizada la obra fresca, fácil, espontánea; allí ha fijado Pinazo con vertiginosa rapidez y de manera interesante en absoluto la intelectualidad del popular historiador lemosín. En contraste con el otro retrato, este es de una gran intensidad de expresión y fidelidad de parecido, logrado con clara percepción, visión exacta, nitidez de paleta y elegante *metier* (1).³³

I la mateixa història, reduint una miqueta humorísticament el disgust de l'artista per la grandària del cap de l'escriptor, la va relatar més tard Ramon Andrés Cabrelles, qui possiblement va ser testimoni de l'escena:

Don Ignacio quiso complacerle y cuando estaba terminada la obra, al tiempo de darle la última mirada, le preguntó al modelo: –*Xé, Constantí, no te pareix que el cap es massa gran?* Llombart examinando su retrato dijo: –*Xé, sí que es un piló de riu...!* Pinazo quitó inmediatamente el lienzo del caballete, lo dejó en tierra cara a la pared, y tomando otra tela nueva, colocó al maestro de perfil y en una sesión pintó un retrato que es una maravilla de ejecución y de parecido. El maestro lo depositó en su querida Sociedad. El otro retrato, el de la cabeza grande, que no la tiene tal, a la muerte del insigne pintor, sus hijos Pepe e Ignacio lo depositaron en la casa de los Artistas Valencianos. Por eso Valencia tiene dos retratos de Llombart. Uno en Lo Rat Penat y otro en el Círculo de Bellas Artes (Ahuir, 295-296).

L'anècdota, en definitiva, mostra a la perfecció el grau de confiança i complicitat que els dos amics tenien. D'una altra banda, poc després Llombart va tornar a participar de ple en els Jocs Florals de 1886, celebrats aquell any pel maig en el context de les festes en honor de la Mare de Déu dels Desemparats, en les quals, amb un extens poema sobre el Centenar de la Ploma, *La copa d'argent. Llegenda del segle XVI*, va guanyar el màxim premi literari, la Flor Natural, que va dedicar a la dama que festejava, la viuda Manuela Agnès Raussell (Estrela 2013, 164-168; Estrela 2016, 194-198). A més, en el mateix certamen també va guanyar un altre premi per un assaig sobre els *Sucesos memorables de la historia de Valencia*, que encara roman inèdit, però que tal vegada era resultat del treball previ per a l'elaboració de la monumental *Valencia antigua y moderna. Guía de forasteros*, que finalment va eixir a la llum en 1887 (Roca 2007, 93-94; León Roca, 175-183). El mateix any també va iniciar la publicació del primer volum de la tercera edició del *Diccionario valenciano-castellano* de Josep Escrig, al qual havia dedicat jornades llargues i intenses per a millorar-lo profundament. En la portada s'apuntava que Llombart, a part de fundador de Lo Rat Penat, ho era també d'unes altres entitats que en realitat no havien passat mai de ser projectes personals: l'"Academia Lemosino-Valenciana" i el "Centro excursionista L'Oronella" (Roca 2007, 93-94; León Roca 175-183; Estrela 2016, 245-250).

³³ En la nota "1" s'indicava que: "El primero de estos retratos quedó en el estudio del artista y a su muerte los herederos lo regalaron al Círculo de Bellas Artes de Valencia, y el segundo figura en los salones de Lo Rat Penat."

En aquest sentit, la primera notícia coneguda de L'Oronella, que, com veurem, també acabaria vinculant-lo a Pinazo, és de principis de 1885, data en què l'escriptor havia sol·licitat a la junta de Lo Rat Penat l'autorització per a fundar una nova societat d'excursions valencianistes. “¿Hay cisma?,” li preguntava en aquells dies un periodista, a la qual cosa ell responia: “No, estimat colega, no hiá entre els valencianistes nengun cisma; may com ara ha hagut en nostra Societat unitat de mires y bona armonia. ¡Alguns, acás, volgueren lo contrari!” (Llombart 1885, 55). L'entitat no es va arribar a crear llavors, però, no obstant això, pareix que el cisma va estar a punt de donar-se a principis de 1888, ja que a començaments de gener la junta directiva que presidia el baró de Cortes va presentar en bloc la dimissió i el dia 5 Constantí Llombart va anunciar la creació d'una nova societat, denominada L'Oronella, que celebraria un banquet inaugural els tiquets d'assistència del qual es podrien arregar en la mateixa seu de Lo Rat Penat. El dia 6, no obstant això, es va realitzar una reunió d'urgència de Lo Rat Penat, en la qual es va prendre la decisió de concedir unànimement un vot de confiança a la junta dimissionària, el que va permetre que els seus membres pogueren continuar exercint les seues funcions al capdavant de l'entitat (León Roca, 191).³⁴

Això, no obstant, no va frenar la creació de L'Oronella com a societat estretament vinculada a Llombart, encara que segurament en va avortar les possibilitats de desenvolupament, ja que a penes va tindre certa activitat, concentrada fonamentalment en aquells moments inicials. En concret, el banquet anunciat es va fer a la Fonda París, amb la presència de delegacions d'alumnes del Conservatori i, precisament, de l'Escola de Belles Arts. No debades, es va fer en el context de la commemoració del tercer centenari del naixement del pintor Josep de Ribera –que llavors es creia nascut el 12 de gener de 1588– i un bust de l'artista va presidir l'acte. A més, en acabar l'àpat es va enviar un telegrama a l'alcalde de Xàtiva, amb el text següent: “Socis Oronella reunits fraternal convit ab alumnes Belles Arts y Conservatori, saluden patria immortal Ribera. –Per la Societat, Ignaci Pinazo” (León Roca, 192). I és que Pinazo, a punt de fer 39 anys, era ni més ni menys que el número 2 de la nova societat, amb el càrrec de director, únicament per davall del president honorari, el mateix Llombart, que tenia aleshores la mateixa edat.

De fet, la resta de membres de la junta directiva dels quals coneixem l'edat i la professió eren més joves i pertanyien a l'àmbit artístic –tal vegada de l'entorn de Pinazo– o, sobretot, al cercle més estret d'amics i col·laboradors literaris de Llombart, de tendència, a més, republicana i progressista. Concretament, eren els vicedirectors Vicent Pellicer (escultor, en desconeixem l'edat) i Mariano García Mas (escultor, pintor i gravador, de 29 anys), el secretari Francesc Barber Bas (periodista i dramaturg, de 23 anys), els subsecretaris Josep Maria Polo (de professió i edat que desconeixem) i Ramon Andrés Cabrelles (auxiliar de Llombart, de 18 anys), els vocals Telesforo Salvador (de professió i edat que desconeixem), Àngel Gascó (periodista, l'edat del qual desconeixem), Josep Nebot (bibliotecari de la Facultat de Medicina, de 34 anys), Constantí Gómez (pintor, de 23 anys), Vicent Blasco Ibáñez (llavors estudiant, a punt de fer-ne 21) i Francesc Badenes Dalmau (estudiant, de 18 anys), el tresorer Josep Ortega Paredes (litògraf, l'edat del qual desconeixem), el comptador Josep Oltra Benavent (de professió i edat que desconeixem), l'arxiver Pere Bonet Alcantarilla (poeta i escriptor, de 23 anys) i el director d'un butlletí de L'Oronella en projecte Josep

³⁴ La notícia sobre l'intent de dimissió de la junta de Lo Rat Penat la va publicar *El Mercantil Valenciano* el 8 de gener de 1888. Sis dies després el mateix diari es feia ressò de la constitució, a més, de l'esmentada Academia Lemosino-Valenciana (Estrela 2016, 247).

Maria Puig i Torralva (comerciant de perfums, poeta i escriptor, de 33 anys) (Martínez Roda, 75; Ahuir, 288).

Cinc, de més a més, pertanyien a la junta dimissionària de Lo Rat Penat que havia sigut elegida en juliol de 1887: el secretari general Pere Bonet, el subsecretari Francesc Barber, el director de Publicacions Josep Maria Puig i Torralva, el coordinador dels Jocs Florals Constantí Llombart i el director de la secció de Pintura, que novament era Pinazo –en 1884-1885 i 1886-1887 no consta cap encarregat de la secció i en 1885-1886 ho havia sigut Agrassot per segona vegada (Ahuir, 90-95). Per tant, pareix evident que, en un context de crisi de Lo Rat Penat, Llombart va decidir per fi crear la seua pròpia societat excursionista –encara que no totalment al marge de l’entitat ratpenatista–, per a la qual cosa va recórrer als camarades més pròxims en aquells cercles, entre els quals hi havia, en el lloc més destacat, el seu amic de joventut Pinazo.³⁵ Amb tot, com hem indicat, finalment la sang no va arribar al riu i sembla que la renovació de la confiança en la junta directiva de Lo Rat Penat va comportar, en paral·lel, la pràctica dissolució de les activitats de L’Oronella. De fet, únicament se’n coneixen un parell d’excursions: una a la ciutat de Xàtiva el 12 de gener de 1888, pocs dies després de la seua fundació, que ja es va fer en sintonia amb el Centre excursionista de Lo Rat Penat fundat anteriorment per Llorente, i una altra uns mesos després, els dies 8 i 9 de setembre, a l’antiga cartoixa de Portaceli (Roca 2007, 88).³⁶

No debades, en els Jocs Florals d’aquell mateix any, pel juliol de 1888, van estar plenament presents els principals membres de L’Oronella: tant Pinazo, que va formar part del consistori de mantenidors, com Barber, Blasco Ibáñez i Puig i Torralva, que van obtenir diversos reconeixements, o el mateix Llombart, que va assolir el cim com a escriptor renaixencista en ser proclamat Mestre en Gai Saber, després d’obtenir quatre premis per la poesia *A l’albat*, la llegenda poètica citada més amunt sobre *La mort del Conqueridor*, un esbós biogràfic d’Ausias March i una història de la citada cartoixa de Portaceli (Roca 2007, 94; Estrela 2014, 94). No obstant això, durant diversos anys, Lo Rat Penat va mantindre un perfil d’activitats molt baix, pràcticament limitat als Jocs Florals de cada any (Martínez Roda, 97-101),³⁷ que en 1890 es van tornar a cancel·lar per un nou assot del còlera –epidèmia davant de la qual Llombart va decidir crear una associació d’auxili als malalts, La Cruz Blanca, l’oficina de la qual es va instal·lar al carrer dels Serrans.³⁸

D’altra banda, també sembla que la producció literària del mateix Llombart, així com les seues activitats valencianistes, es van reduir en part durant els anys previs a morir en 1893, si les comparem amb les de la dècada anterior. Les seues principals obres durant aquell període van ser un parell de traduccions al castellà, del *Dietari d’un*

³⁵ Eren els amics i deixebles de Llombart en el període des que Ramon Andrés Cabrelles el va conèixer en 1883: Josep Maria Puig i Torralva, Francesc Barber, Vicent Blasco Ibáñez, Josep Maria Latorre, Pere Bonet, Joaquim Gadea i Francesc Badenes Dalmau, pràcticament tots en L’Oronella (Ahuir, 284-288).

³⁶ En l’excursió conjunta es va decidir col·locar en la col·legiata de Xàtiva una làpida amb la següent inscripció: “Al immortal artista Joseph Ribera (L’Espagnoletto), fill de Xàtiva, en commemoració de son naixement. Lo Rat Penat i L’Oronella de Valencia, 12 Giner de 1888”; vegeu la citació en León Roca (192). D’altra banda, hi ha indicis documentals que L’Oronella va projectar tres visites més, a Lliria, Benissanó i Bétera, la realització de les quals no ha sigut possible confirmar fins ara (Estrela 2016, 249).

³⁷ Com a mostra d’aquella inactivitat, es pot indicar que ni L’Oronella es va desenvolupar, com s’ha indicat, però tampoc el Centre excursionista de Lo Rat Penat va fer cap altra eixida coneguda entre la de Xàtiva de 1888 i l’any 1896: Rafael Roca (2011).

³⁸ Ramon Andrés Cabrelles retrotrau l’episodi a l’epidèmia de 1885, però pareix clar que va ser la de 1890, ja que el mateix any es va publicar una obra de teatre que firmaven tots dos titulada *La Cruz Blanca*, feta per a recaptar fons per a la família de l’únic col·laborador de l’associació que va morir pel contagi (Àrias, 76-77; León Roca, 196-197; Estrela 2016, 241-245).

peregrí a Terra Santa de Jacint Verdaguer i de *Cantos da miña terra* del poeta gallec Manuel Curros Enríquez, publicades en 1889 i 1892 respectivament, així com la redacció del romanç històric *Patriotisme y Llibertat* i una col·lecció d'epigrames – desconeguda fins fa ben poc – titulada *Pullitas y cuchufletas*, també publicats en 1892 (Estrela 2016, 285-291). Així mateix, va obtindre novament diversos premis en els Jocs Florals de 1891, pel poema *La cullita de la seda*, la llegenda històrica en vers *Lo Compromís de Casp* i un estudi sobre l'historiador i dramaturg Fermín Gonzalo Morón. En aquells dies, a través de l'impetuós Blasco Ibáñez, havia tornat a l'activisme polític en favor del republicanisme: va firmar una carta de suport a la candidatura de Pi i Margall en les eleccions de febrer de 1891, va participar en els mítings del Partit Federal de la Regió Valenciana, presidit pel mateix Blasco des de novembre d'aquell any, i fins i tot es va presentar com a candidat a les eleccions provincials de setembre de 1892. Poc després, no obstant això, va caure malalt d'una "afecció gàstrica" i va acabar morint humilment el 31 de març de 1893 (Estrela 2016, 279-291; León Roca, 199-204).³⁹

Aquells darrers anys de vida de Llombart van ser els mateixos en els quals precisament Pinazo va començar a retirar-se a Godella. En 1887 havia comprat la casa i la parcel·la on va acabar construint el seu estudi i, després del curs de 1887-1888, va deixar de fer substitucions a l'Escola de Belles Arts de València. Segons pareix, llavors va començar a centrar-se en la pintura de paisatges i retrats, al mateix temps que feia encàrrecs decoratius com els del café León de Oro i el palau dels marquesos de Benicarló entre els anys 1889 i 1890 (González Martí, 50-52 i Apèndix I, doc. 15; Gracia 2001, 30-32; Pinazo, 84, 94 i 102; Pérez Rojas, 9-14). En 1891 el seu amic Emilio Sala li va escriure per a animar-lo a deixar de banda la seua apatia i donar-se a conèixer a Madrid per tal d'aconseguir el reconeixement que mereixia a tot Espanya: "porque es un crimen, te conocemos, te queremos y te admiramos unos pocos, pero tú no te has impuesto todavía a la generalidad, que solo te conoce por referencia" (González Martí, 55). Aquell temps, no obstant, arribaria més tard i encara el mateix any de 1891 Pinazo torna a aparèixer vinculat a Lo Rat Penat, de nou com a director de la secció de Pintura, durant el curs que s'allargava fins a juliol de 1892 –en 1888-1889 ho havia sigut Juli Cebrián, en 1889-1890 i 1890-1891 Eduard Amorós de manera consecutiva, i en 1892-1893 Joan Peiró. De fet, Pinazo també va tornar a formar part del consistori de mantenidors dels Jocs Florals de 1892, amb Lluís Cebrian, Jacint Labaila, Francesc Balader, Antoni Chabret, Joaquim Rubió i Ors i el mateix Constantí Llombart, encara que sabem que només el darrer i el president Cebrian van assistir posteriorment a la vetlada literària (*La Veu de Catalunya* 1892, 7; Martínez Roda, 99; Roca 2007, 96).

D'alguna manera, Lo Rat Penat continuava sent un vincle clar d'unió entre l'escriptor i el pintor o, més aïna al contrari, la relació de col·laboració i amistat entre l'escriptor i el pintor continuava plasmant-se en el seu paper actiu al si de Lo Rat Penat. De fet, després de la mort de Llombart en 1893, Pinazo no va tornar a figurar mai més, en els vint-i-tres anys posteriors que va viure, entre els membres de la junta de Lo Rat Penat, ni va participar cap altra vegada en l'organització dels Jocs Florals. Potser foren diverses les causes d'aquell distanciament. En primer lloc, evidentment, l'absència de Llombart, la figura del qual devia ser la principal raó per a la vinculació de Pinazo a l'entitat valencianista, com també pareix indicar-ho la seua destacada presència en L'Oronella en 1888. D'acord amb això, a més, s'ha d'assenyalar que la mort de Llombart va ser també el detonant per a la separació de Lo Rat Penat d'uns quants dels seus membres de tendència republicana, amb Blasco Ibáñez al capdavant, que van

³⁹ Pel que fa als fets relacionats amb la mort i l'enterrament civil de Llombart, vegeu el que diuen Roca (2007, 113-121) i Estrela (2016, 292-296).

tractar de contraposar les seues postures polítiques progressistes al valencianisme ratpenatista, al qual acusaven d'eminència conservador, amb Teodor Llorente com a representant més destacat.⁴⁰ Sense el seu amic de joventut i en un context social i polític poc procliu a la dignificació de la cultura pròpia –en plena Restauració borbònica–, Pinazo no degué trobar massa raons per a mantindre la seua participació activa en l'entitat valencianista.

En tot cas, és evident que no va perdre el contacte amb Lo Rat Penat de manera automàtica. Són coneguts diversos retrats que el pintor va fer posteriorment a membres destacats de la societat, com el de 1897 a Francesc Palanca i Roca, un dels seus fundadors i també amic de Pinazo; o el d'Antoni Palanca i Hueso, de 1898 (Lairón).⁴¹ A més d'això, tal vegada també l'augment de l'èxit que havia augurat Emilio Sala, amb l'obtenció de la medalla de segona classe en l'Exposició General de Belles Arts de Madrid de 1895, l'ingrés en l'Acadèmia de Sant Carles de València l'any següent i les noves medalles, llavors d'or, aconseguïdes en les exposicions de 1897 i 1899, van poder contribuir a fer que Pinazo ja no trobara el temps ni els motius suficients per a mantindre la vinculació amb Lo Rat Penat, a la qual cosa caldria afegir l'inici de les seues classes a l'Escola d'Arts i Oficis de Madrid a partir de 1903 (González Martí, 58-65). En qualsevol cas, la veritat és que va pertànyer a la societat valencianista i hi va col·laborar durant un mínim de deu anys, segurament, com hem anat mostrant, gràcies a la mediació de Constantí Llombart, amb qui havia confraternitzat des de la joventut.

4. Una amistat lleial, duradora i entusiasta

Fins ara se sabia a grans trets que Pinazo i Llombart havien sigut amics, però no es coneixien grans detalls de la seua relació. Amb el repàs crític i documentat a les seues trajectòries que hem fet en el present article podem començar a donar forma a alguns dels aspectes essencials d'aquella amistat. En primer lloc, va començar, segons sembla, durant el Sexenni Democràtic, en l'ambient revolucionari mantingut en la València de 1868-1870, que encapçalava el moviment republicà al qual es van adherir de manera molt majoritària els membres de les classes populars de la ciutat. Entre ells, en l'entorn de la Joventut Republicana, es trobaven Llombart i molt probablement Pinazo, la qual cosa va donar lloc a l'inici de la seua amistat, quan tenien uns 20 anys i que ja es va traduir en sengles obres de joventut: un retrat de l'escriptor fet pel pintor i un sonet de l'escriptor dedicat al pintor. De fet, aquella conjunció entre arts i lletres, l'origen de la qual potser calga ubicar-la en els ambients bohèmics als quals solen apuntar les biografies respectives en els anys de joventut, degué coadjuvar a forjar una relació que ja es mantindria per a tota la vida.

Després d'haver passat les primeres fases formatives, aquella amistat es va traduir en l'entrada de Pinazo en Lo Rat Penat com a mínim des de 1883, al voltant dels 35 anys, després de tornar de Roma a València. La seua participació en l'entitat no va ser merament testimonial, sinó que durant una dècada va ser membre de la junta directiva en tres cursos diferents i del consistori de mantenidors dels Jocs Florals també en tres convocatòries. Durant aquella etapa, a més, va fer un altre retrat de Llombart, llavors

---

⁴⁰ El primer gran conflicte va ocórrer en l'enterrament de Llombart, amb l'esperpèntic episodi que va enfrontar els republicans federals i els ratpenatistes a l'hora de celebrar les honres fúnebres (Roca 2007, 113-121).

⁴¹ En la biblioteca de Pinazo es conserven un parell de títols de Palanca i Roca, de 1888 i 1893, dedicats per l'autor al pintor: "En l'estudi de Pinazo desichantli molta sort li dedique este record al insigne pintorazo, F. Palanca y Roca"; "Al insigne pintor gloria del arte, al señor D. Ignacio Pinazo como leve recuerdo del entrañable afecto que le profesa, el autor"; vegeu les dedicatòries en Gracia (2001, 72). Vegeu també sobre els retrats de Pinazo a Palanca i Roca i a Palanca i Hueso: González Martí (133) i Pinazo (120).

per a conservar-lo en la mateixa seu de Lo Rat Penat, al qual cal sumar un altre que va rebutjar en el procés d'elaboració, que va acabar posteriorment en el Cercle de Belles Arts. I en 1888, en el moment en què es va produir un episodi de tensió entre l'entitat i l'entorn de Llombart, Pinazo va mostrar clarament la voluntat de col·laboració amb l'escriptor, en ocupar el càrrec de director de L'Oronella. D'altra banda, cal recordar que, segons pareix, el pintor també va mantindre una relació de cordialitat amb Teodor Llorente, que havia sigut el president del tribunal de l'oposició que li havia atorgat la beca a Roma. Amb tot, Llombart segurament va constituir la principal raó per la qual Pinazo va freqüentar fins a la mort del poeta l'única institució de foment del valencianisme cultural del moment.

En tot cas, també resulta evident que va ser l'artista que més vegades va ocupar el càrrec de director de la secció de Pintura durant els primers quinze anys d'existència de Lo Rat Penat, el que indica que Pinazo tenia, si més no, una certa sensibilitat valencianista, si l'entendem com una intenció conscient de promoure la dignificació de la cultura pròpia.⁴² No obstant això, era un ambient cultural al qual *a priori*, pel que sabem de les seues inquietuds i interessos artístics, no s'hi dedicà en exclusiva i, de fet, el deixà de banda quan va desaparèixer Llombart. Les seues pintures històriques, com les dels agermanats, el desembarcament de Francesc I o la mort de Jaume I, se circumscriuen a l'etapa de formació, marcades pels requeriments d'una Diputació de València que participava del mateix concepte de reivindicació i recuperació històrica que també inspirava la Renaixença. Però tan prompte com va poder, Pinazo va deixar de costat aquelles temàtiques historicistes per a seguir la seua trajectòria artística singular. D'altra banda, no disposem de documentació sobre els seus interessos literaris o relacionats amb l'ús del valencià com a llengua de transmissió cultural, com els dels poetes, dramaturgs i historiadors que freqüentaven i dominaven Lo Rat Penat. Amb tot, l'amistat amb Llombart, del temps de la joventut, degué pesar considerablement a l'hora de col·laborar amb aquella rellevant iniciativa valencianista.

En relació amb tot això, casualment i causalment, el contingut de la biblioteca personal de Pinazo reflecteix a la perfecció el que acabem d'exposar. El mateix artista va deixar escrit que llegia poc i, excepte revistes, catàlegs i guies d'art i cultura, la seua biblioteca es componia de cent dènou exemplars entre llibres d'història, filosofia, pedagogia, obres de teatre, poesia, novel·les o llibres infantils. Entre ells, a part de diversos discursos oferits en sessions de l'Ateneu Científic,⁴³ l'Acadèmia de Belles Arts i Lo Rat Penat, destaquen diversos autors valencians, com Jacint Labaila, Francesc Palanca i Roca o Eduard Escalante; en essència llibres en vers i obres de teatre en

---

⁴² De fet, al final de la seua vida, després d'aconseguir amplis reconeixements públics tant a València com a Madrid, va rebre considerables mostres de simpatia per part del nou valencianisme, cada vegada més polititzat, que cristal·litzava en la dècada de 1910. Així, per exemple, el grup Pensat i Fet li va fer una visita personal en 1913, que es va saldar amb la cessió d'una taula del pintor per a la confecció de la portada de la revista fallera homònima de l'any següent (Associació d'Estudis Fallers, 1-23). Igualment, Carles Salvador va viure la inauguració del monument pòstum a Pinazo a València en 1918 com si d'una festa valencianista es tractara: "En ésser alçada la bandera de la Pàtria, que com a Mare cobria el fill predilecte, es mostrà l'estàtua d'un artiste digne de València. [...] ¡Què hores de felicitat passa el que essent fill de València s'encontra en aquestos actes d'amor Patri! ¡No extranye que, al ver patrici, se li'n vaja el pensament per les altes regions de l'Ideal" (Barreda, 219).

⁴³ Tot pareix indicar que Pinazo també col·laborava i mantenia bones relacions amb l'Ateneu Científic, Literari i Artístic, en el qual, com hem comentat, va participar en exposicions i en va ser president de la secció de Belles Arts. També Llombart era ben rebut en la societat, com va quedar demostrat al juliol de 1892, quan va llegir una de les seues traduccions de *Cantos da miña terra* en un homenatge a l'escriptor andalús Salvador Rueda: "mereciendo por ello y por su visita al Ateneo, donde cuenta este distinguido escritor con muy buenos amigos, nutridos aplausos." Vegeu la citació en Roca (2007, 105).

castellà i valencià o bilingües. Però, encara que no hi haja rastre de les seues obres sobre història cultural i apologia lingüística, si un autor destaca sobre la resta en el conjunt del catàleg és Constantí Llombart, amb un total de nou títols, la majoria en castellà, que abasten els seus més de vint anys d'amistat, segons constata que una part d'ells estiguen afectuosament dedicats al pintor (Gracia 2001, 63-73).⁴⁴ Una amistat lleial, duradora i entusiasta que els va conduir, en la convulsa València de finals del segle XIX, per un periple que va discórrer de l'entorn de les joventuts republicanes al de la promoció del valencianisme cultural. I, més concretament, en l'únic ens on llavors podia fomentar-se, Lo Rat Penat. Tot això, en conjunt, confereix també, des del nostre punt de vista, més valor i sentit a una part determinada de les seues trajectòries vitals, tant de Constantí Llombart com d'Ignasi Pinazo, i de les seues respectives aportacions literàries i artístiques. És amb eixa honesta intenció que ens hem ocupat d'elles en el present estudi.

---

⁴⁴ En concret, les nou obres i dedicatòries són les següents: Constantí Llombart. *Justicia contra justicia. Alegoría dramática en un acto y en verso*: València: Imprenta El Avisador Valenciano, 1872 [“A su estimado amigo, el aventajado artista, D. Ignacio Pinazo como una pequeña muestra de afectuoso cariño, Constantino Llombart”]; Constantí Llombart i Lluís Cebrian. *La sombra de Carracuca. Juguete cómico-lírico bilingüe en un acto y en verso. Segunda parte del titulado “Carracuca.”* València: Carlos Verdejo, 1876 [“Al distinguido artista D. Ignacio Pinazo, en muestra de estimación, C. Llombart”]; Constantí Llombart. *Un canto heroico y una tradición indica*. València: Imprenta de Ramón Ortega, 1881; Constantí Llombart i Josep Maria Puig i Torralva. *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al any de 1883*. València: Emprenta de Emili Pasqual, 1882 (el que inclou els apunts biogràfics de Pinazo, del qual n'hi ha dos exemplars); Constantí Llombart. *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al any de 1884*. València: Estampa de Josep M. Blesa, 1883; Constantí Llombart. *Casimiro Barello. Recuerdos de un penitente*. València: Imp. y Lib. de Ramón Ortega, 1884 [“Al insigne artista valenciano, D. Ignacio Pinazo, su admirado y amigo C. Llombart”]; Constantí Llombart. *La copa d'argent. Llegenda del segle XVI*. València: : Imp. de Joseph Ortega, 1884 [“Al eminent artiste D. Ignaci Pinazo, en testimoni d'amistat y agraiment, C. Llombart”]; Constantí Llombart i Ramon Andrés Cabrelles. *La Cruz Blanca. A propósito en un acto y en verso*. València: Joan Guix, 1890 [“Al eminente artista D. Ignacio Pinazo, sus entusiastas admiradores, C. Llombart, Andrés Cabrelles”]; Manuel Curros Enríquez. *Aires de mi tierra. Poesias en gallego traducidas en verso castellano por Constantino Llombart, precedidas de un prólogo de Vicente Blasco Ibáñez*. Madrid-València: Bernardo Rico / Francisco Sempere, 1892 [“Al ilustre artista D. Ignacio Pinazo, en testimonio de admiración y prueba de afecto, C. Llombart”].

Obres citades

- Aguilera i Cerni, Vicent. *I. Pinazo*. València: Vicent Garcia Editors, 1982. 38-56.
- Ahuir, Artur. "Les memòries d'un literat. Una desconeguda font biogràfica de Constantí Llobart. Les notes de Ramon Andrés Cabrelles." En Vicent J. Escartí & Rafael Roca eds. *Constantí Llobart i el seu temps*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2005. 257-303.
- Angosto, Pedro L. *Sueño y pesadilla del republicanismo español. Carlos Esplá una biografía política*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2002.
- Àrias, Juli Amadeu ed. "*Constantí Llobart. Biografía íntima.*" Ramon Andrés Cabrelles. València: L'Oronella, 2006.
- Associació d'Estudis Fallers. "Pensat i Fet en la festa de les Falles." *Documents de Treball de Faximil Edicions Digitals* 32. Març del 2012. 1-23.
- Ballester, R. "Un 'segundo' monumento al poeta Constantino Llobart." *El Luchador* (3 d'agost de 1928): 1-2.
- Barreda, Pere-Enric. *Carles Salvador, mestre de Benassal (1916-1934)*. Benassal: Fundació Carles Salvador, 2013. 219.
- Blasco, Ricard. *Constantí Llobart i "Lo Rat Penat."* València: Diputació de València, 1985.
- Blasco Ibáñez, Vicent. *La araña negra* (edició i pròleg de Cecilio Alonso). Sevilla: Renacimiento, 2007. 13 i 22.
- Corbín Llorente, Juan Teodoro. *Teodoro Llorente Olivares (1866-1911)*. València: Generalitat Valenciana, 2013.
- Diario Mercantil de Valencia*. 2 d'abril de 1869. 2.
- Duran, Miquel. "Los primeros valencianistas. Constantí Llobart." *Las Provincias*, 31 de juliol de 1928: 5.
- El Áncora. Diario católico popular de las Baleares*. 30 d'abril de 1884. 2.
- El cólera en Valencia en 1885. Memoria de los trabajos realizados durante la epidemia presentada por la alcaldía al Excmo. Ayuntamiento en nombre de la Junta Municipal de Sanidad*. València: Imprenta de Manuel Alufre, 1886.
- Escartí, Vicent J. "Les idees de Constantí Llobart a través de 'Lo Rat Penat. Calendari Llemosí'." En Vicent J. Escartí & Rafael Roca eds. *Constantí Llobart i el seu temps*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2005. 137-165.
- "*Lo darrer agermanat* (1882): un 'drama històric' de Constantí Llobart." *Revista de Llenguas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca* 5 (2010): 17-41.
- Estrela, Josep Enric. *Escriptors i literatura al "Calendari Llemosí."* València: Institució Alfons el Magnànim, 2013.
- "'L'última victòria'. Un fragment d'un poema inèdit de Constantí Llobart." *eHumanista/IVITRA* 5 (2014): 94-109.
- *Constantí Llobart. Dinamitzador de la Renaixença valenciana* (tesi doctoral). València: Universitat de València, 2016.
- *Esperit de valencianisme. Constantí Llobart (1848-1893)*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2018.
- Faus, Pilar. "Epidemias y sociedad en la España del siglo XIX." En José María López Piñero, Pilar Faus & Luis García Ballester eds. *Medicina y sociedad en la España del siglo XIX*. Madrid: Estudios y Publicaciones, 2003. 285-305.
- "El cólera de 1885 en Valencia y la vacunación Ferrán." En José María López Piñero, Pilar Faus & Luis García Ballester eds. *Medicina y sociedad en la España del siglo XIX*. Madrid: Estudios y Publicaciones, 2003. 305-486.
- Gaceta de Madrid*. Any CCVII, 296. 22 d'octubre de 1868. 15-17.

- Any CCXII, 250, tom III. 7 de setembre de 1873. 1633.
- Gandia Silvestre, Marc. "La bibliografia sobre Constantí Llombart." En Vicent J. Escartí & Rafael Roca eds. *Constantí Llombart i el seu temps*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2005. 305-333.
- Gantes García, Pablo. "48. Retrat de Constantí Llombart." En Vicent J. Escartí & Rafael Roca eds. *Constantí Llombart i el seu temps*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2005. 424-425.
- Garay, Raül. *Constantí Llombart 1848-1849*, Barcelona: Fundació Josep Irla, 2016.
- García Edo, Vicent. "Realidad y ficción: A propósito de un lienzo de Ignacio Pinazo sobre la abdicación de Jaime I." En Francisco Javier Pérez Rojas ed. *Ignacio Pinazo en Italia*. València: IVAM, 2008. 241-255.
- Gimeno, Amalio. *El partido republicano de Valencia ante la historia. Memoria estensa y detallada de los sucesos de Octubre de 1869, con relacion exacta é imparcial de las circunstancias que los motivaron*. València: Imprenta de El Avisador Valenciano, 1870.
- González Martí, Manuel. *Pinazo: su vida y su obra (1849 a 1916)*. València: Imprenta Huici, 1920.
- Gracia, Carmen. "El cuadro de historia en el último tercio del siglo XIX. Un ejemplo: las oposiciones a pensionado en Roma convocadas por la Diputación de Valencia en 1876." *Saitabi* 29 (1979): 189-201.
- *Las pensiones de pintura de la Diputación de Valencia*. València: Institució Alfons el Magnànim-IVEI, 1987.
- *La imatge del pensament. El paisatge en Ignacio Pinazo*. València: Fundació Bancaixa, 2001.
- Hueso Sandoval, María José. "'Guàrdia suís', d'Ignasi Pinazo i Camarlench" i "Obón," d'Ignasi Pinazo i Camarlench." En Rafael Roca ed. *Teodor Llorente, patriarca de la Renaixença*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2011. 430-433
- La Renaxensa*. Any 2, 17. 4 d'octubre de 1872. 13.
- Any 5, 12. 31 de març de 1875. 442.
- Any 5, 20. 31 de juliol de 1875. 196.
- La Veu de Catalunya*, any II, 16. 17 d'abril de 1892.
- Lairon Pla, Aurelià. "De poble i per al poble: Francesc Palanca i Roca, vida i obra." *Conferència en els Premis Literaris Ciutat d'Alzira del 2012* [disponible en l'adreça www.riberaexpress.es/2012/11/06/palanca-i-roca-lescriptor-que-no-sabia-escriure, darrera consulta al setembre del 2019].
- Las Provincias*. 1 d'agost de 1928. 3.
- León Roca, José Luis. *Constantí Llombart*. València: Lo Rat Penat, 1995.
- Llombart, Constantí. *Cantos Republicanos*. València: Imprenta J. Barberá, 1871.
- "A mi amigo el jóven artista D. IGNACIO PINAZO. SONETO." *El Panorama. Periódico ilustrado quincenal*, any V, 7. 15 d'abril de 1871. 51.
- *Excel·lències de la llengua llemosina*. València: Imprenta de Emili Pasqual, 1878.
- *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al any de 1880*. València: Estampa d'Emili Pasqual, 1879.
- "En Ignaci Pinazo Camarlench. Apunts biografichs." En Constantí Llombart & Josep Maria Puig i Torralva eds. *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al any de 1883*. València: Imprenta de Emili Pasqual, 1882. 125-133.
- *Lo Rat-Penat. Periódich Lliterari Quincenal* 7. 1 d'abril de 1885. 55.
- "Mis primeros versos." *Almanaque "Las Provincias" para 1889*. València: Imprenta Doménech, 1889. 298-304.

- Llombart, Constantí & Josep F. Sanmartín. *Cabótes y calaveres. Melonar de Valencia. Galería de retratos de personages sélebres, dibuixats á la ploma, en sério y en broma y en llenguache bilingue*. València: Llibreria de P. Aguilar - Llibreria de F. Aguilar, 1877.
- Llorente, Teodor ["Valentino"]. "Artistas valencianos. Un pintor, un escultor y un arquitecto." *Revista de Valencia*. 1 de novembre de 1880. 28-33.
- Lloris, Manuel. *Constantí Llombart*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1982.
- Lluch, Manuel. *Constantino Llombart. Apuntes biográficos*. València: Imprenta de Manuel Vilar, 1879.
- López-Cordón, María Victoria. *La revolución de 1868 y la I República*. Madrid: Siglo XXI, 1976.
- Manáut, José. "Los artistas valencianos al maestro Ignacio Pinazo." *La Esfera*, any IV, núm. 202. 10 de novembre de 1917. 9.
- Martínez Gallego, Francesc-Andreu, Manuel Chust Calero & Eugenio Hernández Gascón. *Valencia, 1900: movimientos sociales y conflictos políticos durante la Guerra de Marruecos, 1906-1914*. Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I, 2001. 101.
- Martínez Roda, Federico dir. *Historia de Lo Rat Penat*. València: Lo Rat Penat, 2000.
- Paniagua, Javier & José Antonio Piqueras. *Diccionario Biográfico de Políticos Valencianos, 1810-2005*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2005.
- Miralles, Xavier Andreu & Josep Ramon Segarra. "Representacions de L'Encobert. La Germania valenciana i la nació liberal en el segle XIX." *Saitabi* 56 (2006): 17-37
- Pérez Rojas, Francisco Javier. "El Carnaval en la Alameda de Ignacio Pinazo." *Ars Longa* 9-10 (2000): 9-14.
- Pinazo, Ignasi. "Una autobiografía de Ignacio Pinazo Camarlench." En Felipe V. Garín coord. *I. Pinazo (1849-1916)*. Madrid: Dirección General de Bellas Artes, Archivos y Bibliotecas, 1981.
- Pilato, Armando. "49. Retrat de Constantí Llombart." En Vicent J. Escartí & Rafael Roca eds. *Constantí Llombart i el seu temps*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2005, 422-423.
- Piqueras, José Antonio. *La revolución democrática (1868-1874): cuestión social, colonialismo y grupos de presión*. Madrid: Ministerio de Trabajo, 1992.
- Puig i Torralva, Josep Maria. "En Constantí Llombart. Apuntes biografichs." En Llombart, Constantí ed. *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí corresponent al any de 1882*. València: Imprenta de Emili Pasqual, 1881. 145-157.
- Revista de Valencia*. 1 de juny de 1881. 392.
- Ripoll, José María & María del Carmen Vidal. "Epidemiología del cólera en Valencia en el año de 1855." En Mariano Hormigón Blánquez coord. *Actas del II Congreso de la Sociedad Española de Historia de la Ciencia: Jaca, 27 de septiembre - 1 de octubre, 1982*. Madrid: Sociedad Española de Historia de las Ciencias y de las Técnicas, 1984, vol. 2. 311-324.
- Roca, Rafael. "Les relacions entre Teodor Llorente i Constantí Llombart." En Vicent J. Escartí & Rafael Roca eds. *Constantí Llombart i el seu temps*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2005. 79-109.
- "Bibliografía sobre Constantí Llombart." En Vicent J. Escartí & Rafael Roca eds. *Constantí Llombart i el seu temps*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2005. 451-452.
- "La difícil relació amb Constantí Llombart." En *Ídem, Teodor Llorente, líder de la Renaixença valenciana*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2007. 65-123.

- *El valencianisme de la Renaixença*. Alzira: Bromera, 2010.
  - “El certamen pel VI centenari de la mort de Jaume I.” *El valencianisme de la Renaixença*. Alzira: Bromera, 2010. 56-72.
  - *La Renaixença valenciana i el redescobrimient del país. El Centre Excursionista de Lo Rat Penat (1880-1911)*. València: Denes, 2011.
  - “La mitificació vuitcentista del passat medieval: la figura de Jaume I, rei d’Aragó.” *eHumanista/IVITRA 2* (2012): 271-285.
- Vidal, Assumpció. *Luis Simarro y su tiempo*. Madrid: CSIC, 2007. 63-64.